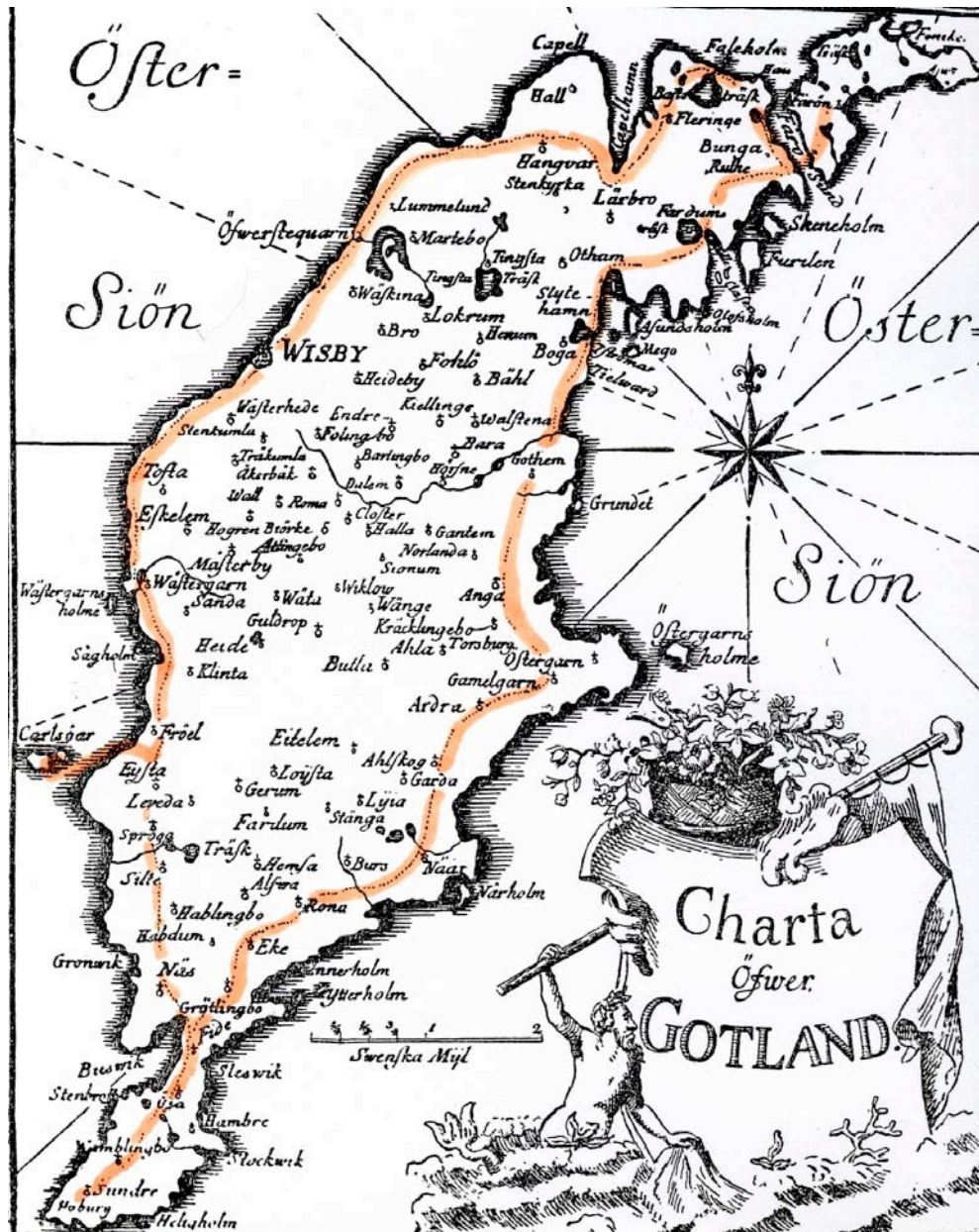

Gotländska växtnamn i Linnés gotländska resa

Georg Tordai[©]

Fördjupningsarbete i gutamål 7,5 poäng, 2009

Handledare: Anna Stövring

GOTLÄNDSKA VÄXTNAMN I LINNÉS GOTLÄNDSKA RESA

INNEHÅLL

Inledning: Resan och reseskildringen	1
Frågeställning och definitioner	1
Tidigare forskning och sammanställningar	2
Material och metod	2
Växter	3
Diskussion och slutord	5
Källor	6
Sammanfattning	7

INLEDNING: RESAN OCH RESESKILDRINGEN

Carolus Linnaeus - som den redan världskände naturforskaren och nyblivne professorn i anatomi och praktisk medicin vid Uppsala universitet då kallade sig - utverkade Rikens ständers uppdrag att resa till Öland och Gotland. Målet var att finna lönande exploaterbara resurser, som bland annat skulle kunna ersätta dyrbar import. 23 juni till 25 juli 1741 vistades han därför på Gotland och 1745 publicerades den av naturiakttagelser, etnografiska notiser och folkförsörjningstankar fyllda reseskildringen.

Resan började och avslutades i Visby. 25 juni besöktes Lummelunda och Martebo, 26 juni Martebo, Stenkyrka och Hangvar, 27 juni Hangvar, Fleringe och Hau, 28 juni Lau, Rute, Bunge och Fårö, 29 juni Fårö, 30 juni Fårö, Bunge och Kyllaj, 1 juli Kyllaj och Slite, 2 juli Slite och Gothem, 3 juli Gothem, Kräklingbo, Torsburgen och Östergarn, 4 juli Östergarn, Alskog och Garda, 5 juli Garda och När, 6 juli När och Burs, 7 juli Burs, Rone och Grötlingbo, 8 juli Grötlingbo, Öja och Vamlingbo, 9 juli Sunde och Vamlingbo, 10 juli Vamlingbo och Burgsvik, 11 juli Burgsvik, Havdhem och Fardhem, 12 juli Fardhem och Lojsta, 13 juli Lojsta, Eksta och Stora Karlsö, 14 juli Stora och Lilla Karlsö och Sanda, 15 juli Sanda, Mästerby och Roma, 16 juli Roma och Visby, 17-19 juli Visby, 20 juli Visby och Vibble, 21 juli Vibble och 22 juli Vibble och Visby.

Linné, som han numera vanligen kallas, åtföljdes från fastlandet av sex unga män, vilkas namn och verksamhet under resan inte nämns. På landsbygden bodde man troligen i prästgårdarna förutom hos bönder i Hau, Kyllaj och Vibble, länsmannen i Burgsvik, en fiskare på Stora Karlsö, tingsdomaren i Mästerby och landshövdingen i Roma. Det mesta i reseskildringen framställs som iakttaget av författaren själv, men bönderna är viktiga källor, dels genom iakttagelser dels genom uppgivna uttalanden och några av prästerna och de övriga värdarna citeras. En nutida kommentator säger att ”man måste också förutsätta att Linné under resan fick ta del av redan upptecknade växtnamn” (Rosvall s. 3).

FRÅGESTÄLLNING OCH DEFINITIONER

Min avsikt är att presentera och diskutera de växtnamn i reseskildringen, vilka framställs som gotländska. Författaren använder ingetdera av de språkliga begreppen gotländska eller gutamål. Det framgår inte om en benämning är den vedertagna svenska, förekommande i flera dialekter, enbart gotländsk eller lanserad av författaren. Som gotländska karakteriseras därför i detta arbete de ord, som tas upp med anmärkningen ”kalla/s/” eller ”kallade/s/”, ibland kompletterat med ”här”.

I diskussionen kring namnen som ”gutamål” avses, utan kronologisk precisering, med begreppet ”det språk, den dialekt, som av gammalt talas av gutarna, Gotlands invånare”. Som forngutniska karakteriseras språkliga vittnesbörd från ön till och med 1500-talet (Gustavson s. 7-10). Inget vedertaget standardiserat gutamål finns och heller inga fastställda eller överenskomna regler beträffande återgivningen i skrift (Hagren, Ronström). Den 1945 stiftade föreningen Gutamålgillet arbetar för en standardisering och utformade 2006 det senaste förslaget till skrivregler. Verksamheten kan språksociologiskt ses som ett försök att höja gutamålets status (Eliasson s. 25).

Föreliggande arbetes frågor är:

- Ø Vilka ord kan misstänkas vara gutamål och varför
- Ø Var på resan förekommer orden och vilka är uppgiftslämnare
- Ø Kan några av orden tänkas ha övertagits från eller till det svenska riksspråket

TIDIGARE FORSKNING OCH SAMMANSTÄLLNINGAR

I superintendenten i Visby, Haqvin Spegels ”*Rudera gothlandica*” från 1683 ingår en lista över gotländska ord. Östgöta prästen Antonius Münchenberg föddes av tyska föräldrar i Norrköping. Han samlade till sitt ”*Herbarium vivum*” 1701 och 1702 växter på Gotland. Prästen Lars Nilsson Neogard var född av gotländska föräldrar och verkade på ön. 1731 avslutade han skriften ”*Gauta-minning*”, som tar upp flera gotländska växtnamn (Rosvall s. 3 och 6). Spegels och Münchenbergs gotländska växtnamn redovisas i Staffan Rosvalla artikel 1987. Neogards förteckning finns inte i renskrift tillgänglig på Gotland.

Från 1800-talet och framåt har flera forskare ägnat sig åt att kartlägga för Gotland specifika ord och uttryck. Vanligen har egna uppteckningar kompletterats med andra källor, bland annat Linnés reseskildring. En sammanställning som täcker gutamålsord fram till och med 1940 finns i *Gotländsk ordbok*. Den upptar inte Mathias Klintbergs 1800-talsmaterial med dokumentation av gutamålet i socknarna Lau och När. Det framgår inte av ordboken, när ett ord grundas på egna observationer eller på exempelvis Linnés reseskildring.

Det pågående arbetet i alfabetisk ordning med *Svenska Akademiens Ordbok* har i sin utgivning nu kommit fram till ordet ”Trivsel”. Ofta anges ordens betydelse, det första omnämnandets författare och plats liksom någon gång även användandets utbredning. Underlaget är 21000 tryckta och otryckta källor, men ”rena dialektord” tas i regel inte med. Sven Håkansson har vid inte angiven tidpunkt på internet listat gutniska namn på fiskar, fåglar, insekter och främst flera hundra växter.

Ulla Ekvalls avhandling 1990, *Gotländska växtnamn*, bygger huvudsakligen på material från När och Lau. Hon säger på sidan 9 ”Att dialekternas ordförråd både traderats och förnyats under 1800-talet är tidigare omvittnat. Särskilt växtnamn har framhållits som sannolikt tidigt berörda av utvecklingen”. Beträffande växt- och djurnamn har hon bara kunnat finna enstaka och osäkra belägg före Linné. Arbetet har också jämfört Linnés reseskildring med hans opublicerade dagbok. Hon har funnit att antalet växtnamn blivit dubbelt så många i reseskildringen och att de ofta kopplas till en ort resenären vistades på först flera dagar efter den ursprungliga uppteckningen. Ekvall diskuterar inte vilken betydelse Linnés auktoritativa reseskildring kan ha haft för fortsatt trading på Gotland av där nämnda namn. Däremot anser hon att associationsrika namn allmänt gynnat fortsatt trading (Ekvall s. 117ff).

MATERIAL OCH METODER

Jag har tagit del av Linnés reseskildring i Bertil Moldes 127-sidiga utgåva från 1957, där en lista med ordförklaringar har bifogats. Texten är originalupplagans förutom moderniserad stavning och vissa inskränkningar av kommentarerna till latinska ord och benämningar. Rapporten är avfattad på svenska, men när fauna och flora beskrivs, finns som regel också latinska benämningar. Lokala benämningar kan ersätta eller komplettera svenska.

I enstaka fall finns benämningar, vilka bara av sammanhanget att döma kan misstänkas vara gotländska. Gutamålet som sådant kommenteras bara i två sammanhang. Redan på reseberättelsens andra sida beskrivs invånarna som ”gladlynta, belevade och humana” och att ”de bröto av ifrån den nu gängse svenskan och stötte något på norska med accenten”. Längre fram, på sidan 48, sägs att ”Språket var något svårare att förstå här på Fårön än eljest över Gotland: ty bondfolket talade mycket brett, och förbytte merendels *vocales* i *Diphthongos*, e.gr. [t. ex.] ... De hade ock många ord, som alldeles gingo ifrån vår nu brukliga svenska”.

Bortsett från ortsnamn och andra geografiska beteckningar söktes reseskildringens alla ord, som kunde misstänkas vara gotländska, fram. Bland de 78 fynden fanns 52, som författaren någon gång karakteriserat med ”kallas” eller ”kallades”, ibland kompletterat med ”här”. Sex avsåg djur och 41 växter. Bland exemplifieringarna till fårömålet, där ”kallas” måste ses som underförstått, tillkommer ett växtnamn. **De 42 växtnamnen utgör materialet i det fortsatta arbetet.** Sex beteckningar till på växter eller djur kan vara gotländska, men omtalas inte med verbformerna kallas/ kallades och ingår därför inte. I anslutning till språksociologiska distinktioner (Einarsson s. 146ff) ser jag användningen av verbet ”kalla”, särskilt när det förstärkts med ”här”, som att orden kan anses vara dialektala. När de ingår i en dialekt, är de kopplade till ett område, och inte – som vid idiolekt - begränsade till en individ.

En genomgång av Anna Säve-Söderbergs lista ”Gutamål” har kompletterats med sökningar på internet och Almedalsbibliotekets, Läns- och Högskolebiblioteket i Visby, gotlandicatalog på kombinationer av orden ”gotländsk/ gutnisk/ gutamål” och ”växtnamn”. Resultatet blev:

De hos Linné identifierade växtnamnen har ställts samman efter vilken plats de knutits till i reseskildringen. Orden har sedan sökts upp i *Svenska Akademiens Ordbok* (fortsättningsvis SAOB), *Gotländsk Ordbok* (GO), Håkanssons internetartikel *Gutniska* (HG), Münchenbergs material enligt Rosvalls artikel *Äldre källor...* (RM) och Ekvalls avhandling *Gotländska växtnamn* (EA). Sigfrid Larssons likalydande artikel *Gotländska växtnamn* har inte använts. Den utgår från de rikssvenska namnformerna och vill bara ange ”de uråldriga namnformerna” för att göra dem överkomliga för alla och så möjliga att bevara (Larsson s. 38).

Namnens förekomst och former har jämförts liksom eventuella uppgifter om deras ursprung. I vissa fall har ett gutamålsord kunnat ha flera betydelser på svenska. Om en preciserad betydelse angivits i ordförklaringarna till den valda utgåvan av reseskildringen, har den valts, om flera alternativ har funnits i jämförelsematerialet. Växtnamnen presenteras ortsvis tillsammans med att uppgiftslämnarna redovisas. Ordlistornas knytning av orden till Linné - och de av honom nämnda platserna - klargörs liksom likheter med gängse svenska beteckningar. Eftersom arbetets syfte inte är botaniskt, har de flesta gängse svenska namnen utelämnats. De kan lätt hittas i ordböckerna.

VÄXTERNA

Av reseskildringens redovisade besök i 37 geografiska områdena dominerar När med de 27 växtbeteckningarna *brake, bävegräs, desmansblomma, fageblomma, fetnacke, fingerhatt, fräkna, gränne, gullandskorn, gåshavre, gökblomma, honungsblomster, hirkenpirk, killingeblomma, kvalkebär, läketunga, marieblomma, pestilensblomma, psalmbär, pukvete, rödbär, sarons blomster, slätt, tarald, tåtel, vildlin* och *åkerrovor*. Tre av beteckningarna har invånarna som sagesmän. De övriga 24 knyts till en ängspromenad med en bonde. Samtliga namn har också latinska benämningar.

Gränne betecknar enligt ordförklaringarna ljung. Den gotländska namnformen är enligt HG och RM graun och enligt EA grön. Beteckningen **gullandskorn** återfinns inte i någon ordförteckning och avser det på Gotland allmänt förekommande tvåradiga kornet. Den danska beteckningen för Gotland, Gulland, används av Linné omväxlande med den svenska och sannolikt på ön hävdvunna formen Gotland.

Övriga benämningar återfinns i GO, där någon av redovisade gutamålsvarianter överensstämmer med Linnés form, även om blomma eventuellt kan skrivas blåmme. Trots att reseskildringen är en av ordbokens källor, så nämns bara Linnés användning för 14 av de 25 orden. För 11 av orden nämns i GO en geografisk förekomst. Av dessa är kopplingen av **åkerrovor** till Lau, den enda, som kommer nära När.

I SAOB ordbok saknas **brake, fräkna, gullandskorn** och **gökbomma**. Den första uppgiften om **bävegräs** finns här från Gotland men också en senare uppteckning från Halland. För **hirkenpirk** anges att benämningen mest kan knytas till ön. **Marieblomma** anges först vara nämnd 1694 i Göteborg och Linnés användning nämns inte. För alla andra behandlade namn anges Linné vara den första källan, men för **tarald** kopplat till besöket på Öland, samtidigt som ordets ursprung anges vara gotländskt. För **pukvete** anges inget svenskt artnamn och man kan få intrycket att ordet införlivats med svenskan. **Åker-** liksom **gotlandsrovor** nämns utan proveniens bland de många benämningarna för rovor.

Förutom **gränne** / graun finns i RM bara **gåshavre, psalmbär** i formen salmbär, **slätt** och **tarald** i formen tarall.

Närmast i frekvens efter När kommer Fårö och Martebo med tillsammans ytterligare åtta ord, varav **slake** nämns i samband med båda. I När nämnd **läketunga** återkommer i Martebo. Övriga ord är **båtsmanshatt, hansletzgräs, kattballar, linbär, muus, styngkorn** och **tulkegräs**. Inget av namnen finns i RM. Muus med betydelsen mossa, i formen muse, och tulkegräs nämns bara i HG. De andra orden förekommer i GO bland annat i Linnés former och beträffande två av de åtta namnen nämns förekomsten hos honom. I SAOB anges han som ordens första källa. I GO knyts **linbär**, liksom i reseskildringen, till Fårö. Sagesmännen anges av författaren diffust som orsbefolkning eller bönder.

I Lummelunda, Burgsvik, Fardhem och Vibble läggs tillsammans fem ord till: **ag, fukhumle, kråkfötter, puktorne** och **rams**. Orden anges användas lokalt, men inga sagesmän preciseras. För tre av orden nämner GO förekomsten hos Linné, men inget av orden kopplas till de av honom beskrivna orterna. SAOB finner benämningen ag redan hos Spegel 1712 och anger att ordet införts i svenskan av Linné. Kråkfötter noteras redan 1638 i en text från Uppsala av Franckenius. Rams finns redan 1580 i inte närmare redovisade svenska dialekter och ramslök är den gängse svenska benämningen. Linné nämns som första källa till puke, troll, i samband med växter. Puk-törne knyts till Linné och anges därefter förekomma i Ursings "Svenska växter" från 1949 och tycks därmed ha införlivats med det svenska språket. För de andra namnen anger SAOB Linné som första källa. Inget av namnen finns i RM.

Utan anknytning till den första samlaren av gotländska växter, Münchenberg, betecknar Rosvall ag som det äldsta kända gotländska växtnamnet. Hans uppgifter om uppsalaprofessorn Johannis Franck (Franckenius) klargör inte, hur den senare fått uppgift om de gotländska växtnamnen och tar inte heller upp namnet kråkfötter.

På tre platser nämner reseskildringen *kaipe* eller käipe med formen kepa i GO och kiöpor i RM. Då varken formen kaipe eller käipe kommenteras till sin geografiska förekomst, är det svårt att bedöma om Linnés återgivande grundas på skilda gotländska dialekter. Ingen av formerna hittas i SAOB. Rosvall anser att namnet uppkommit från växtens latinska namn *Allium cepa* (med klassiskt latinskt uttal med k-ljud). Han hittar en beteckning liknande den gotländska i Pehr Kalms 1742 publicerade *Västgöta och Bohusländska resa*. På två platser nämner författaren järnrot. Inget av orden hänvisas i GO geografiskt till de områden, där Linné nämner dem och bara SAOB attribuerar ordet till honom.

DISKUSSION OCH SLUTORD

Föga förvånande är merparten av reseskildringens troliga gutamålsord substantiv sammanhängande med öns flora, fauna, näringar och levnadsförhållande. Resans uppdrag var att studera dessa och att speciellt uppmärksamma det avvikande, med tonvikt på sådant som kunde nyttiggöras för hela landet. Tillsammans med Linnés botaniska huvudintresse blir det då naturligt att växtnamn blir huvudparten av nytillskottet. En förklaring skymtar till författarens koncentration av gotländska namn till När. Resesällskapet stimuleras och uppehålls där av värden och pastorn, professor N. Norbys ”lärd *discurser*”. Kanske som en följd skriver Linné på sidan 72:

Bondbotaniken är inte alltid till att förakta, och hava böndren, åtminstone här på landet, sina egna namn mest på alla örter. Jag tog en beskedlig bonde med mig ut på ängen, som där kände långt flera örter än jag någonsin förmodat, och hans namn på dem hade merendels sina artiga *originer*.

Linné nämner inget om studiet av äldre källor. Ett par nätter före ankomsten till När hade han bott hos kyrkoherden i Östergarn. Det var Gauta-Minnings författare, den tidigare nämnde Lars Nilsson Neogard. I ett annat sammanhang har Rosvall funnit honom karakteriserad av Linné som ”den curieusaste” [mest intressante] av alla gotlänningar.

Föreliggande arbetes syfte har varit att presentera och diskutera växtnamn med gotländsk särprägel. En begränsning är att ingen jämförelse gjorts med motsvarande material i de opublicerade dagboksanteckningarna. Ännu ett förbehåll är att, trots Linnés lärdom en - i flera svenska områden med de gotländska noteringarna likalydande vedertagen - folklig benämning någon gång ha undgått honom. Kaip är här ett exempel. Men varken det, eller ordets eventuella härledning från latinet, utesluter att det kan vara genuint gutamål. Den språkliga omvandlingen från forngutniska till gutamål utesluter inte att nya ord kan ha tillkommit i det senare genom att införlivas från andra språk.

För benämningarna rams, tulkegräs och tåtel är avvikelsen från de svenska motsvarigheterna ramslök, tulkört och tuvtåtel så liten att det kan vara tveksamt att se orden som specifikt gutamål. Samma gäller åkerrovor. Hirkenpirk är en på många håll förekommande förvrängning av den latinska artbeteckningen *Hypericum*. Gullandskorn kan snarare ses som en omskrivning av ”gotländskt korn” än som ett separat växtnamn. Den bara som muse belagda benämningen muus för mossa redovisar kanske bara ett slarvigt uttal av en med svenskan gemensam ordform. Det kan vara tveksamt att se namnen marieblomma och kråkfötter som specifikt gotländska.

Min analys ger 35 växtnamn, som kan vara genuint gotländska och betecknas som gutamål. Namnen ag, puktörne och pukvete tycks via Linné från gutamålet ha berikat svenskan. Det uppges att de öländska och gotländska resorna ledde till att mer än ett hundra för Sverige nya växtarter upptäcktes (Tibell).

Svenska beteckningar kan ha funnits för några tidigare som enbart utländska betraktade växter. Ändå kan 35 växter i reseskildringen med gutamålsnamn men utan gängse svenska namn tyckas vara få.

Än mer anmärkningsvärt är att bara tre av resans för gutamålet unika, och i Sverige tidigare till synes namnlösa, växter fått sina namn införlivade med svenskan. Förutom möjligheten att växterna redan haft i ordböckerna inte noterade svenska namn, finns det andra tänkbara förklaringar. En är den språksociologiska att gutamålet som ”bondspråk” haft en för låg status för att anammas (Einarsson s. 52f). Ett annat är att man föredrog översättningar från andra främst germanska riksspråk eller försvenskningar av latinska termer.

Det är svårt att detaljgranska formerna i reseskildringens gutamålsord. Något vedertaget sätt att i skrift återge gutamål fanns inte och även idag förekommer betydande variationer. Till en del kan det bero på växlande uttal gutar emellan. Reseskildringen ger föga underlag för sådana funderingar, eftersom nästan alla ord bara förekommer en gång och Linnés knytning av dem till olika platser på ön är tveksam och bara bekräftas för ordet linbär till Fårö. Det är inte säkert att de divergerande formerna kaip och käipe betecknat samma växt, eftersom såväl backlök som skogslök anges som svenska motsvarigheter. Bedömningen försvåras också av att det i ett okänt antal fall troligen är andrahandsuppgifter, där Linné återger vad de sex följeslagarna eller andra utan gotländskt ursprung har rapporterat.

De ofta påtagligt ”svenska” formerna för Linnés gotländska växtnamn bekräftas ofta som en använd variant i ordböckerna. Det behöver inte spegla en faktisk användning vid tiden för resan eller senare. Orsaken kan vara en respekt för författaren och det faktum att hans omnämnande varit den första belagda användningen av ordet. Möjligen kan sagesmännen ha anpassat sina ordformer till åhöraren och förhållandet att ett riksspråk har högre status, så kallad konvergent ackommodation (Eliasson s. 43ff). De enda mer påtagliga avvikelserna från ordböckernas former, gränne, torne och kanske kaibe/käipe, överensstämmer inte med Gustavsons redovisning av gutamålets och svenskan skilda utvecklingar av vokaler och diftonger. Ett bifynd i arbetet har varit ordböckernas brister. Det framgår att reseskildringen varit en viktig källa för såväl SAOB som GO. Ändå saknas ett inte obetydligt antal av Linnés ord i dem och ibland nämns inte hans verk som källa.

Arbetet har varit intressant och lockat till vidgade funderingar kring språksociologi och resesällskapets kontakter och arbetssätt. Det har försökt att precisera hur en rikssvensk vetenskapsman varit den förste att i skrift notera många gutniska växtnamn. Nästan alla ord är fortfarande levande gutamål trots ett stort språkligt förändringstryck beträffande växtbenämningar (Ekvall s. 70). Kanske har Linnés auktoritet bidragit till att bibehålla såväl själva orden som acceptansen för de av honom rapporterade formerna.

KÄLLOR

Litteratur

Jan Einarsson: *Språksociologi*, Studentlitteratur, Lund 2009

Ulla Ekvall: *Gotländska växtnamn*, Almquist & Wiksell International, Stockholm 1990

Gotländsk ordbok sammanställd på grundval av C. och P. A. Säves samlingar, Ödins förlag, Visby 1991

Herbert Gustavson: *Gutamålet - inledning till studium*, Barry Press Förlag, Visby 1977

Sigfrid Larsson: *Gotländska växtnamn*, i ”Från Gutabygd 1980” s. 38-53

Carl von Linné: *Carl von Linnés gotländska resa förrättad 1741*, Natur och Kultur, Stockholm 1957
Staffan Rosvall: *Äldre källor till gotländska växtnamn*, i ”Rindi årg. 7 (1987) nr 1” s. 3-17

Internet

Sven Håkansson: *Gutniska*, <http://home.swipnet.se/gutniska/>, Internet 2009-10-08
Gunnar Tibell: *Resan till Öland och Gotland*, http://www.linnaeus.uu.se/online/liv/7_1.html, Internet 2009-10-08

Föreläsningar

Kristina Hagren: *Lingvistik*, föreläsningar Högskolan Gotland, 2009-09-21 och 2009-09-22
Owe Ronström: *Dialekt och identitet*, föreläsning Högskolan Gotland, 2009-10-05
Anna Säve-Söderberg: *Bibliotek och texter*, föreläsning Högskolan Gotland, 2009-09-14

Bild på titelsidan

Anonym: *Charta öfwer Gotland*, ur Linnés Gotländska resa (resvägen markerad), odaterad

SAMMANFATTNING

En genomgång av Linnés reseskildring av hans gotländska resa 1741 avslöjar åtminstone 42 växtnamn som tänkbart genuint gotländska. En analys av namnens första omnämnande och användning talar för att 35 kan kopplas till det från 1600-talet på forngutniskans grund uppkomna språket gutamål. Arbetet diskuterar ordens former och i vilken mån de kan kopplas till bestämda områden på ön och varför namnet på bara tre av de i Sverige tidigare troligen okända växterna övertagits till det svenska riksspråket.

